

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਦੇਣ

ਡਾ ਸਰਵਜੀਤ ਕੌਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟੈਕਸਟ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਟੈਕਸਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਉਸ ਟੈਕਸਟ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਪਿਠਭੂਮੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਫਰੈਡਰਿਕ ਜੇਮਸਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ : *“ਅਸੀਂ ਸਮੂਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਸੇ ਅੰਤਿਮ ਧਰਾਤਮ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਈਏ, ਜਿਸ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।”*¹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਸੰਗਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਪਜੀ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਟੈਕਸਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰਜਨਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਪੁਰਨ-ਪਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਕਾਲ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਇਕ ਧਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਾਲਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। **‘ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ’** ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ *“ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੱਚ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿੱਧਰੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ।”*² ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਧਰਮ, ਮੱਤ, ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ, ਵੈਸ਼ਣਵ ਅਵਤਾਰ, ਸੈਵ, ਸਾਂਖ, ਜੈਨ, ਬੁੱਧ, ਵੈਸ਼ਨੋ, ਗੌਰਖ, ਯੋਗ ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਨ। ਇੰਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਗੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਸਾਖਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪੂਜਾ ਵਿੱਧੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਵਨ, ਯੱਗ, ਅਚਰਨ, ਵੰਦਨ, ਕੈਵਲਯ, ਮੂਰਤੀ, ਪੂਜਾ, ਸੈਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ, ਸ਼ਾਕਤਾਂ ਦੀ ਚੱਕਰ ਪੂਜਾ, ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡ, ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਹੱਠ ਯੋਗ, ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਕਿਰਿਆਵਾਦ ਆਦਿ ਪਾਖੰਡਾ ਦੁਆਰਾ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਭ੍ਰਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੁੱਚੀ ਆਡੰਬਰ ਅਧਾਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਤਿੱਖਾ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਪਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਸਾਲਾਗ੍ਰਾਮ ਬਿਪ ਪੂਜਿ ਮਨਾਵਹੁ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਤੁਲਸੀ ਮਾਲਾ³

ਅਪਰਾਧੀ ਦੂਣਾ ਨਿਵੈ ਜੋ ਹੰਤਾ ਮਿਰਗਾਹਿ।⁴

ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਐ ਕਿਆ ਥੀਐ ਜਾ ਰਿਦੈ ਕਸੁਧੇ ਜਾਹਿ।⁵

ਤਨ ਧਨ ਦੇਖਤ ਗਰਬਿ ਗਾਇਆ ।

*ਸਰਕਾਰੀ ਲੈਕਚਰਾਰ, ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਹਰਿਆਣਾ ।

ਕਨਿਕ ਕਾਮਨੀ ਸਿਉ ਹੇਤ ਵਧਾਇਹਿ ।
 ਕੀ ਨਾਮ ਵਿਸਾਰਹਿ ਭਰਮਿ ਗਾਇਆ।
 ਜਤੁ ਸਤੁ ਸੰਜਮੁ ਸੀਲ ਨ ਰਾਖਿਆ
 ਪ੍ਰੇਤੁ ਪਿੰਜ ਮਹਿ ਕਾਸਟੁ ਭਾਇਆ।।।।।।। ।
 ਸੁਖ ਸੰਪਤਿ ਕਉ ਆਵਤ ਦੇਖੈ ਸਾਕਤੁ ਮਨਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ਭਇਆ।⁶
 ਭਸਮ ਚੜਾਇ ਕਰਹਿ ਪਾਖੰਡ । ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਸਹਹਿ ਜਮ ਭੰਡ।
 ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਫਟਕ ਬਨਾਇ ਕਾਨਿ । ਮੁਕਤਿ ਨਹੀ ਬਿਦਿਆ ਬਿਗਿਆਨਿ।
 ਜਿਹਵਾ ਇੰਦੀ ਸਾਦਿ ਲੁਭਾਨਾ । ਪਸੂ ਭਏ ਨਹੀ ਮਿਟੈ ਨੀਸਾਨਾ ।⁷
 ਜੋਗੁ ਨ ਥਿੰਥਾ ਜੋਗੁ ਨ ਭੰਡੈ ਜੋਗੁ ਨ ਭਸਮ ਚੜਾਈਐ।
 ਅੰਜਨ ਮਹਿ ਨਿਰੰਜਨਿ ਰਹੀਐ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਇਵ ਪਾਈਐ।⁸
 ਭੇਡਾ ਵਾਰੀ ਸਿਰੁ ਖੋਹਾਇਨਿ ਭਰੀਅਨਿ ਹਥ ਸੁਆਹੀ।⁹
 ਬਹੁ ਭੇਖ ਕੀਆਂ ਦੇਹੀ ਦੁਖ ਦੀਆ
 ਅੰਨ ਨ ਖਾਇਆ ਸਾਦੁ ਗਵਾਈਆ।
 ਬਸ੍ਰਤ ਨ ਪਹਿਰੈ ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਹਰੈ।
 ਮੋਨਿ ਵਿਗੁਤਾ । ਕਿਉ ਜਾਗੈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਸੂਤਾ।
 ਪਗ ਉਪੇਤਾਣਾ । ਅਪਣਾ ਕੀਆਂ ਕਮਾਣਾ । ਅਲੁ ਮੁਲੁ ਖਾਈ।
 ਸਿਰ ਛਾਈ ਪਾਈ । । । । ਰਹੈ ਬੇਬਾਣੀ ਮੜੀ ਮਸਾਣੀ ।
 ਅੰਧ ਨ ਜਾਣੈ ਫਿਰਿ ਪਛੁਤਾਣੀ ।¹⁰
 ਇਕ ਨਗਨ ਫਿਰਹਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤ ਨੀਦ ਨ ਸੋਵਹਿ ।¹¹

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-
 ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।
 ਹਿੰਦੂ ਮੱਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ
 ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ
 ਸਿਰਜਣਕਾਲ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਦੀਵੀਂ ਸਾਰਥਕਤਾ ਬਾਰੇ **ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ** ਆਪਣੇ
 ਲੇਖ **ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਣ** ਵਿਚ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ
 ‘‘ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ
 ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਵ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ
 ਦੀ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ
 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ-ਪਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ
 ਕਲਾਮ ਰਾਹੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ,
 ਜਿਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।’’¹² ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੁਨਰ-
 ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਤਤਕਾਲੀਨ
 ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ

ਸੰਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਪੈਗਬੰਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਅਤੇ ਪੈਗਬੰਦ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਲ ਰਹਿਤ ਹੋਂਦ, ਭਉ ਰਹਿਤ ਵਰਤਾਰਾ ਅਤੇ ਸਰਵਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਪਸੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਇਕਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਅਤੇ ਸਹਿ ਅਸਤਿਤੱਵ ਦੀ ਨਵੀਨ ਸਥਾਪਨਾ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ (**Secularism**) ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ, ਨਵੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਮ ਸੰਕਲਪ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਖੜੋਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਖੰਡਿਤ ਕਰਕੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕੀਤੀ। ਉਦਹਾਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

ਜਾਤਿ ਜਨਮੁ ਨਹ ਪੂਛੀਐ ਸਚ ਘਰੁ ਲੇਹ ਬਤਾਇ ।

ਸਾ ਜਾਤਿ ਸਾ ਪਾਤਿ ਹੈ, ਜੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ।¹³

ਪਾਂਡੇ ਐਸਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ ।

ਨਾਮੋ ਸੁਚਿ ਨਾਮੋ ਪੜਉ ਨਾਮੋ ਚਜੁ ਆਚਾਰ ।¹⁴

ਮਰਣਾ ਮੁਲਾ ਮਰਣਾ । ਭੀ ਕਰਤਾਰਹੁ ਡਰਣਾ ।

ਤਾ ਤੂ ਮੁਲਾ ਤਾ ਤੂ ਕਾਜੀ ਜਾਣੀ ਨਾਮ ਖੁਦਾਈ ।

ਪੰਜ ਵਖਤ ਨਿਵਾਜ ਗੁਰਾਰਰਿ ਪੜਹਿ ਕਤਬ ਕੁਰਾਣਾ।

ਨਾਨਕ ਆਖੇ ਗੋਰ ਸਦੇਈ ਰਹਿਉ ਪੀਣਾ ਖਾਣਾ ।

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ।

ਨਾਨਕ ਤਿਨਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥ, ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ।

ਜਿਥੈ ਨੀਚ ਸਮਾਲੀਅਨਿ ਤਿਥੈ ਨਦਰਿ ਤੇਰੀ ਬਖਸੀਸ।¹⁶

ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜ ਨਾਉਂ । ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਇਕ ਛਾਉ।¹⁷

ਅਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਜੋਰ ਹੈ ਅਗੇ ਜੀਉ ਨਵੇ ।

ਜਿਨ ਕੀ ਲੇਖੈ ਪਤਿ ਪਵੈ ਚੰਗੇ ਸੇਈ ਕੋਈ ।¹⁸

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਨਵੀਨਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਜਣਕਾਲ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। **ਮਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ** ਇਸਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਾਰ ਸੀ। **ਮਨੂੰ ਸਿਮਰਤੀ** ਵਿਚ ਵਰਣ-ਵੰਡ ਕਰਮ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਜਨਮ ਅਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਫੱਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕਢਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਰਮ ਵਿਵਸਥਾ **ਜਾਤ-ਪਾਤ** ਕੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ

ਦੇ ਨਿਸ਼ੇਧ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਸੁੱਚ-ਭਿੱਟ, ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾ, ਵਰਤ, ਸੁਤਕ, ਸਗਨ-ਅਪਸਗਨ, ਗੌਰ-ਮੜੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਰਮਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ, ਟੂਣੇ-ਟੋਟਕੇ, ਨਰ-ਬਲਿ, ਮੜੀ-ਮਸਾਣਾ ਆਦਿ ਵਹਿਮਾ-ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਣ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸੁਣੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਨਿਵੇਕਲੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੇਲਿਆਂ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਸਮੇਂ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਤੀਰਥਾਂ-ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਬਿਨ ਸਬਦੈ ਆਚਾਰੁ ਨ ਕਿਨਹੀ ਪਾਇਆ।

ਗੁਰਮੁਖਿ ਓਅੰਕਾਰ ਸਚਿ ਸਮਾਇਆ ।¹⁹

ਅਜੋਕੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੂੰਜੀ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਉੱਤੇ ਦਾਬੇ ਜਾਂ **(Cultural Hegemony)** ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਚੁਣੌਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਅ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਸੰਕਟਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ **ਏਜ਼ਾਜ਼ ਅਹਿਮਦ** ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ “ਅਖੌਤੀ ਉਚ ਵਰਗ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਚਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ (ਹਾਕਮ ਵਰਗ) ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਕਲਾ ਰੂਪ ਚੰਗੇ ਤੇ ਪਰਪੱਕ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਹ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਹਨ। ਅਖੌਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਚਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬਹੁਮਤ (ਆਮ ਲੋਕਾਂ) ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ 'ਤੇ ਅਮੀਰੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਲੱਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਦਾਅਵਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਹੋਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਦੂਸਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਹਨ ਜਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ 'ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ ਵਰਗ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵੰਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਚ ਵਰਗ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਲਕਿ ਇਹ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੈਰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ

ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਜੋ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਫਿਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਜ਼ਾਇਜ਼ਪੁਣੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੋਹਾਂ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਧਰਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤ੍ਰਿਕੋਣ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਧਿੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹੋ। ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਜ਼ਬਰਨ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।²⁰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮ ਨਿਰਪੱਖ (Secularism) ਅਤੇ ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੱਲ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਨਸਮੂਹ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ (Lifestyle) ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ (Value-system) ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਭਾਰੀ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਥਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ, ਹਿੰਦੂ ਵਿਆਹ ਲਈ 39 ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕੋ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਮੁਸਲਿਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਚਾਰ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤੀ ਮਰ ਜਾਣ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਅਰਥਹੀਣ ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਲੈ ਭਾੜਿ ਕਰੇ ਵੀਆਹੁ ।²¹

ਸਾਹਾ ਗਣਹਿ ਨ ਕਰਹਿ ਬੀਚਾਰੁ ।।²²

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਸਥਿਤੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੜਾਈ ਪੱਖੋਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ (Auction) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਭਾਰੀ ਦਾਜ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੰਡੇ ਕੀ ਵਿਖਾਈ, ਰੋਕਾ, ਮੰਗਣੀ, ਰਿੰਗ ਵਟਾਉਣੀ, ਬਰਾਤ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ, ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੈਲੇਸ/ਹੋਟਲਾਂ ਦਾ ਖਰਚਾ, ਬਰਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਕੇ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਪ੍ਰਦਸ਼ਨ ਜੈ, ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਬੈਠਣਾ, ਭਾਰੀ ਦਾਜ (ਸੋਨਾ, ਸਕੂਟਰ/ਕਾਰ, ਫਰਨੀਚਰ) ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਾਰਨ ਸਹੁਰਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਸ਼ਰੀਰਕ ਤਸੀਹੇ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ

ਲਈ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਵਿਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਸਿੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ/ਸਮਾਜ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖਾਂਤਕ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਾਮੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਨਾਲ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਿਮਰਤੀ ਕਰਕੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮਰਦ ਦੇ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਜਾਂ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਵਰਗੇ ਜੋਗੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ **ਬਾਘਣ ਦੀ ਸੰਗਿਆਂ** ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੱਪ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਕਹਿ ਕੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਵਰਗੇ ਤਿਆਗੀ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ **'ਸੰਘ'** ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ **ਬੰਧਨ, ਮਾਇਆ, ਸਰਪਨੀ** ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ **ਮੋਕਸ਼** ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਸਲਿਮ ਇਸਤਰੀ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਬਾਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਜ਼ਮਾਤੀ ਨਿਮਾਜ਼ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਕਾਰਣ ਦੱਸੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੌ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹਸਤੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਅਸਥਿਰ ਮਨ ਵਾਲੀ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ-ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀਕਰਨ ਆਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ/ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਅਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੰਮਦੀਆਂ **ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ, ਪਰਦਾ ਪ੍ਰਥਾ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ, ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਵਰਜਿਤ ਹੋਣਾ, ਸਤੀ ਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਵਰਗੀਆਂ** ਆਦਿ ਅਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੁਰਸ਼-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦਮਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਵਤੀਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਨਵ ਉੱਤਪਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਡੇਗਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਲਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੱਕਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ **ਸੱਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਵਿਭਚਾਰ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ** ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਵਿਧਵਾ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਏ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਏ, ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵਿਆਹੁ ।

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ, ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ ।

ਭੰਡ ਮੂਆ ਭੰਡਿ ਭਾਲੀਐ, ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ ।
 ਸੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮੈ ਰਾਜਾਨੁ²³
 ਨਾਨਕ ਬਾਲਤਣਿ ਰਾਡੇਪਾ ਬਿਨੁ ਪਿਰ ਧਨ ਕੁਮਲਾਨੀ।²⁴
 ਜਿਉ ਤਨ ਬਿਧਵਾ ਹਰ ਕਉ ਦੇਈ।
 ਕਾਮਿ ਦਾਮਿ ਚਿਤੁ ਪਰ ਵਸ ਸੇਈ ।
 ਬਿਨ ਪਿਰ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਕਬਹੁ ਹੋਈ ।²⁵

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਰੀਤਿਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਵਿਭਚਾਰੀਆਂ, ਨਚਾਰੀਆਂ, ਕੋਠਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਧੰਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰਾ, ਸ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਐਮ. ਅਸ਼ਫਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਕਿ : *“ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕ ਇਸ ਸੰਸਥਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਕੀਨ ਸਨ, ਨਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਕਬਰ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ‘ਸ਼ੈਤਾਨਪੁਰ’ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਬਣਵਾਈ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕੇਵਲ ਵਿਭਚਾਰੀ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ।”*²⁶ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਂ, ਸੈਨਾਪੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਐਸ਼ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਵਾਹਿਤ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੈਂਕੜੇ ਰਖੇਲਾਂ ਤੇ ਦਾਸੀਆਂ ਆਪਣੀ ਮੌਜਮਸਤੀ ਲਈ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਇਆ ਸਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਵਿੱਤਰ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਕ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਵਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸ ਕੁ-ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਵਿਭਚਾਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਚਰਾਂ ਜਾਰਾ ਰੰਡੀਆਂ ਕੁਟਣੀਆਂ ਦੀਬਾਣੁ ।
 ਵੇਦੀਨਾ ਕੀ ਦੋਸਤੀ ਵੇਦੀਨਾ ਕਾ ਖਾਣੁ ।
 ਸਿਫਤੀ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਨੀ ਸਦਾ ਵਸੈ ਸੈਤਾਨੁ ।²⁷
 ਗੈਵਰ ਹੈਵਰ ਕੰਚਨ ਸੁਤ ਨਾਰੀ ।
 ਬਹੁ ਚਿੰਤਾ ਪਿੜ ਚਾਲੈ ਹਾਰੀ।
 ਜੂਏ ਖੇਲਣ ਕਾਚੀ ਮਾਰੀ ।।²⁸

ਅਜੋਕੇ ਉੱਤਰ-ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇਹ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਦੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਔਰਤ ਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਲਾਹੇਵੰਦ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦੇ ਦੇਹੀ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ੋਸਨ ਦਾ ਖਤਰਾ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੋਕੇ ਉਪਭੋਗੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਅੰਦਰਲਾ ਨਾਰੀਤਵ ਵੀ ਉਪਭੋਗੀ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆ ਹੈ । ਨਾਰੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਬਰਾਬਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੂਰਵ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਭਾਰਤ/ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਅਤਿਅੰਤ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਸੀ। ਸ਼ੋਸਣਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਨੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੁਗਲ ਬਸਤੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੋਰ ਵੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ । ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਸਕਾਂ, ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵਲੋਂ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਉੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿਕੰਦਰ ਲੋਧੀ ਨੇ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਤੋੜ ਕੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਧਾਰਮਿਕ ਦਾਬੇ ਰਾਹੀਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮਰੂਪੀਕਰਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਵਿਰਾਸਤੀ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ । ਵੀ। ਡੀ। ਮਹਾਜਨ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ “ਉਸ ਨੇ ਮਾਰਵਾੜ, ਚੰਦੇਰੀ, ਨਗਰ, ਕੋਟ ਤੇ ਜਵਾਲਾਮੁਖੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ । ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ਮਨਾ ਨਦੀ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ।”²⁹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁਗਲ ਬਸਤੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ/ਹਿੰਦੂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਲੋਧੀ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸੁਲਤਾਨ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (22 ਅਪ੍ਰੈਲ 1526 ਈ:) ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਬਰ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਬਰ ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਹਰ ਸੰਭਵ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਯਾਤਰਾ ਟੈਕਸ, ਜਜ਼ੀਆ ਵਰਗੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਬਦਬਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸਨ। *A.C. Banerjee* ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ “ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਸੁਚੇਤ ਸਨ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਪਸੰਦ ਹੋਣ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।”³⁰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਵਲ ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਾਈ ਗਈ ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚੰਡ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਖੁਰਾਮਾਨ ਖਸਮਾਨਾਂ ਕੀਆਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ ।

ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ, ਜੰਮ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ ।

ਏਤਿ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ ਤੈ ਕੀ ਦਰਦ ਨ ਆਇਆ ।³¹

ਬਾਬਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਝ’ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੁਆਰਾ ਪਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਬਾਬਰ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਜ਼ਬਰ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤਿਖੇ ਰੋਹ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਨਾਲੋ।
 ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥³²
 ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨ ਵੇ ਲਾਲੋ।।।।
 ਖੂਨ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਵੀਅਹਿ ਨਾਨਕ ਰਤੁ ਕਾ ਕੁੰਗੂ ਪਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ।³³

ਹਿੰਦੂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਜਿਨ ਸਿਰ ਸੋਹਨਿ ਪਟੀਆ ਮਾਗੀ ਪਾਇ ਸੁੰਧੂਰ ।
 ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਇ ਧੂੜਿ ।
 ਮਹਲਾ ਅੰਦਰਿ ਹੋਦੀਆ ਹੁਣ ਬਹਿਣਿ ਨ ਮਿਲਨਿ ਹਦੂਰਿ।
 ਤਿਨ ਗਾਲਿ ਸਿਲਕਾ ਪਾਇਆ।।।।।
 ਦੂਤਾ ਨੋ ਫੁਰਮਾਇਆ ਲੈ ਚਲੈ ਪਤਿ ਗਵਾਇ ।³⁴
 ਇਕ ਹਿੰਦਵਾਣੀ ਅਵਰ ਤੁਰਕਾਣੀ ਭਟਿਆਣੀ ਠਕੁਰਾਣੀ।
 ਇਕਨਾ ਪਰੇਣ ਸਿਰ ਖੁਰ ਪਾਟੇ ਇਕਨਾ ਵਸੁ ਮਸਾਣੀ।³⁴
 ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੈ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ ।
 ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੀ ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ।³⁶

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਆਪਣੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕ-ਲਹਿਰ ਲਈ ਅਧਾਰਭੂਤ ਸਮਗਰੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਅਤਿ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕਤਾਂਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਰਾਜਨੇਤਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰਾਜਅਭਿਸ਼ੇਕ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਖੰਡਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਨਾਉ ਫਕੀਰੈ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਮੂਰਖ ਪੰਡਿਤ ਨਾਉ ।
 ਅੰਧੈ ਕਾ ਨਾਉ ਪਾਰਖੁ ਏਵੈ ਕਰੈ ਗੁਆਉ ।
 ਇਲਤਿ ਦਾ ਨਾਉ ਚਉਧਰੀ ਕੂੜੀ ਪੁਰੈ ਥਾਉ ।³⁷
 ਤਖਤਿ ਰਾਜਾ ਸੇ ਬਹੈ ਜਿ ਤਖਤੈ ਲਾਇਕ ਹੋਈ ।³⁸

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕਤਾਂਤਰਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਅਧਾਰਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਮੰਗ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ । ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਦੀਵੀਂ ਦੇਣ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਦੀਵੀਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ “ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਤੇ ਜਟਿਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੁਢ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ । . . . . . । ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਲੌਕਿਕ ਵਿਚ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਧਰਮ

ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਦਾ ਰੂਪ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ *Psychological* ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਮਈ *Ontological* ਅਰਥਾਤ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਕੋਈ ਪਰਾ-ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਮਨੋ ਕਲਪਨਾ, ਧਰਮ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਧੀ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਕਠਿਨਾਈ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੋਜ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਸੱਚ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨੈਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਧਰਮ ਸ਼ੁੱਭ ਦੀ ਲੋਚਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਰਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਹੋਂਦ (*Super Natural Existence*) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜਨ ਅਤੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਆਦਰਸ਼ ਜਗਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।³⁹ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੂਜਾ ਅਰਚਨਾ ਦੇ ਢੰਗ ਕਿਸੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਬਣਨ 'ਤੇ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅੰਧੀ ਰਯਿਤ ਗਿਆਨ ਵਿਹੁਣੀ ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮਰਦਾਰੁ ।

ਗਿਆਨ ਨਰਹਿ ਵਾਜੇ ਵਾਵਹਿ ਰੂਪ ਕਰਹਿ ਸੀਗਾਰੁ ।

ਉਚੇ ਕੂਕਹਿ ਵਾਕਾ ਗਾਵਹਿ ਜੋਧਾ ਦਾ ਵੀਚਾਰੁ ।

ਮੂਰਖ ਪੰਡਿਤ ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਜਤਿ ਸੰਜੈ ਕਰਹਿ ਪਿਆਰੁ ।

ਧਰਮੀ ਧਰਮੁ ਕਰਹਿ ਗਾਵਾਵਹਿ ਮੰਗਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ।

ਜਤੀ ਸਦਾਵਹਿ ਜੁਗਤਿ ਨ ਜਾਣਹਿ ਛੁਡਿ ਬਹਰਿ ਘਰਬਾਰੁ ।

ਸਭ ਕੋ ਪੂਰਾ ਆਪੈ ਹੋਵੈ ਘਟਿ ਨ ਕੋਇ ਆਖੈ ।

ਪਤਿ ਪਰਵਾਣਾ ਪਿਛੈ ਪਾਈਏ ਤਾ ਨਾਨਕ ਤੋਲਿਆ ਜਾਪੈ ।⁴⁰

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਕਾਰਨ ਸੰਪੂਰਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਾ ਨਵੀਨਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਨਵੀਨ ਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਸਤੂ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਇਕ ਤਰਸੰਗਤ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਹ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਹਨਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉੱਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜੀ ਕੇ

ਦਿਖਾਇਆ 'ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ।''⁴² ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਧੋਗਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਨੁਹਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਗਈ। ਅਜੋਕੀਆਂ ਉਪਭੋਗੀ ਰੂਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਹੁ-ਜਟਿਲਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 Fredric Jemson Political Unconscious, 'Narrative as a socially symbolic act', p. 135
- 2 ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਇ, ਪੰਨਾ 91
- 3 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1171
- 4 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪਉੜੀ 14 ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ, ਪੰਨਾ 470
- 5 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਸੋਹਲੇ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1089
- 6 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 906
- 7 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 903
- 8 ਉਹੀ, ਸੂਹੀ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 730
- 9 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਮਾਝ, ਪਉੜੀ 20 ਨਾਲ ਸ਼ਲੋਕ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 149
- 10 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 9 ਨਾਲ ਸ਼ਲੋਕ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 467
- 11 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਮਲ੍ਹਾਰ, ਪਉੜੀ 15, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1285
- 12 ਡਾ। ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ : ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਡਾ। ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ, (ਸੰਪਾ।), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੈਂਟ, ਪੰਨਾ 170
- 13 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 1330
- 14 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 355
- 15 ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24
- 16 ਉਹੀ, ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
- 17 ਉਹੀ, ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ, ਪਉੜੀ 3 ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 83
- 18 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 15 ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 471
- 19 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਮਲ੍ਹਾਰ, ਪਉੜੀ 16, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1285
- 20 ਏਜ਼ਾਜ਼ ਅਹਿਮਦ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਵਚਨ, (ਸੰਪਾ।) ਡਾ। ਭੀਮ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 30
- 21 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 11 ਨਾਲ ਸ਼ਲੋਕ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 469

- 22 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 904
- 23 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਪਉੜੀ 19 ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473
- 24 ਉਹੀ, ਸੂਹੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 768
- 25 ਉਹੀ ਗਉੜੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 226
- 26 K.M. Ashraf, op. cit., pp. 214-15
- 27 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਵਾਰ ਸੂਹੀ, 14 ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 790
- 28 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 222
- 29 V.D. Mahajan & Savitri Mahajan, Saltatute of Delhi, p. 174
- 30 A.C. Banerjee, Guru Nanak & His Times, p. 75
- 31 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਆਸਾ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 360
- 32 ਉਹੀ, ਤਿਲੰਗ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 722
- 33 ਉਹੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 722
- 34 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 417
- 35 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 418
- 36 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 417
- 37 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਮਲੁਾਰ, ਪਉੜੀ 22 ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1288
- 38 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 473
- 39 ਡਾ। ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ, ਪੰਨੇ 26-27
- 40 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਸ਼ਲੋਕ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 469